

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2021; 7(3): 482-488
www.allresearchjournal.com
Received: 16-01-2021
Accepted: 21-02-2021

ડૉ. હિના મિસ્ત્રી

પૂર્વ વિદ્યાર્થી, તુલનાત્મક
સાહિત્ય વિભાગ, વીર નર્મદ
દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
સૂરત, ગુજરાત, ભારત

શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયર કૃત મલયાલમ નવલકથા દૂસરી બારી માં આલેખિત ભીમનું પાત્ર

ડૉ. હિના મિસ્ત્રી

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સાહિત્યના મહાગ્રંથ 'મહાભારત'ના અનેક પાત્ર રત્નોમાંથી એક રોચક પાત્ર 'ભીમ'ને પસંદ કરીને મલયાલમ સાહિત્યના લઘ્વપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકાર શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયરે 'રિન્ડમૂળમ્' નામની વિશિષ્ટ નવલકથાનું સર્જન કર્યું છે. ભારતીય જન-સામાન્યમાં પોતાની અસામાન્ય ભૂખ અને અસામાન્ય કદને કારણે ખ્યાતિ પામેલા ભીમના ચરિત્રને એની માનવીય દુર્બળતા અને શક્તિ સહિત લોકો સમક્ષ મૂકવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન આ મલયાલમ લેખકે કર્યો છે. અપ્રતિમ શક્તિ ધરાવતા મહાભારતના આ પાત્રને એમણે એની સાથે જોડાયેલ દંતકથાઓને બાદ કરીને એક માનવસહજ શક્તિ અને નબળાઈ ધરાવતા મનુષ્ય તરીકે આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યો છે. ભીમની ત્રણ પત્નીઓ છે: હિડિંબા, દ્રૌપદી અને બલંધરા. આ પૈકી હિડિંબા એની પ્રથમ પ્રેમિકા છે. અપ્રતિમ સુંદરી દ્રૌપદી પ્રત્યે તે સહજપણે આકર્ષાય છે. પરંતુ પાંચેય પાંડવોની પત્ની બનેલી દ્રૌપદીના બીજા નંબરના પતિ ભીમે એની સાથેના પોતાના વારાની પ્રતીક્ષા કરવી પડે છે. દ્રૌપદી માટે એને અનન્ય પ્રેમ છે. પતિ તરીકે પત્ની દ્રૌપદીની દરેક ઈચ્છા તે પૂર્ણ કરે છે. એના જીવનમાં આવનાર વિપત્તિઓથી સદા ભીમ જ એનું રક્ષણ કરે છે. દ્રૌપદી સાથેના સહજીવનના નિયમાનુસાર બીજા નંબરના ભીમના વારાને અનુલક્ષીને જ પ્રસ્તુત કૃતિનું 'રિન્ડમૂળમ્' એવું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. ('રિન્ડ' એટલે બે અથવા બીજું અને 'મૂળમ્' એટલે તક, દાવ અથવા વારો.) મૂળ મલયાલમ નવલકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'Second Turn' ના નામે અને હિન્દી અનુવાદ 'દૂસરી બારી'ના નામે પ્રકાશિત થયો છે. આ કૃતિનો હિન્દી અનુવાદ ડૉ. કે. એસ. મણિએ કર્યો છે. (પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં એ હિન્દી અનુવાદનો જ આધાર લીધો છે.)

લેખક પરિચય

૧૫ જુલાઈ, ૧૯૩૪ના રોજ કેરળના પાલગઢ જિલ્લામાં જન્મેલા શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયર વિવિધ વિષયો પર સર્જન કરનાર અને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડથી સન્માનિત મલયાલમ સાહિત્યના એક દક્ષ સાહિત્યકાર છે. વિદ્યાર્થીકાળથી જ એમણે વાર્તા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું.

Corresponding Author:

ડૉ. હિના મિસ્ત્રી

પૂર્વ વિદ્યાર્થી, તુલનાત્મક
સાહિત્ય વિભાગ, વીર નર્મદ
દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
સૂરત, ગુજરાત, ભારત

'માતૃભૂમિ' સાપ્તાહિક સામયિક દ્વારા યોજાયેલ કેરળની રાજ્ય સ્તરની ટૂંકી વાર્તા લેખન સ્પર્ધામાં પ્રથમ ઈનામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સ્નાતક સુધીનું શિક્ષણ એમણે વિક્ટોરિયા કૉલેજમાંથી પ્રાપ્ત કર્યું. યુવાવસ્થામાં એમની રચના સામયિકોમાં પ્રકાશિત થતી રહી. એમનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ 'રક્તમ પુરંડા મંથરીગળ' ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયો. તે પછી એમની રચનાઓ એકધારી છપાતી ગઈ. સન ૧૯૫૬થી તેઓ મલયાલમના સુપ્રસિદ્ધ સામયિક 'માતૃભૂમિ'માં જોડાયા અને સન ૧૯૬૮માં એ જ સામયિકના તંત્રી બન્યા. આજ સુધીમાં એમણે આઠ નવલકથા, સત્તર વાર્તાસંગ્રહો, ત્રણ સાહિત્ય-વિવેચન ગ્રંથો, બે યાત્રા-સ્મરણો, એક નાટક અને બે બાળરચનાઓ લખી છે. એક અદના સાહિત્યકાર તરીકે એમની વિશેષતા એ છે કે એમણે ગદ્યના દરેક ક્ષેત્રનું ખેડાણ કર્યું છે. પચીસ વર્ષની ઉંમરે એમને એમની નવલકથા 'નાલુકેટ્ટુ' માટે કેરળ રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર તથા તેમના નાટક અને વાર્તાસંગ્રહો માટે કેરળ સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયા. ૧૯૭૦માં એમને 'કાળમ્' નવલકથા માટે સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર મળ્યો. વાચકોમાં અત્યંત લોકપ્રિય અને વિવેચકો દ્વારા પ્રશંસા પામેલ એમની 'રન્ડમુળમ્' (દૂસરી બારી) નવલકથા માટે એમને 'વયાળાર' પુરસ્કાર મળ્યો. ઈ. સ. ૨૦૦૫માં તેમને ભારત સરકાર દ્વારા 'પદ્મભૂષણ' એવોર્ડથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. સાહિત્યમાં તેમના વિશિષ્ટ અને બહોળા પ્રદાન માટે તેમને 'વલ્લોતોલ સાહિત્ય પુરસ્કારમ્' થી પણ નવાજવામાં આવ્યા હતા.

મલયાલમ ફિલ્મો સાથે સંલગ્ન થઈને એમણે દૃશ્ય માધ્યમને એક નવી ઊંચાઈ અને ગૌરવ પ્રદાન કર્યો. એમના દ્વારા લખાયેલ ફિલ્મોની પટકથા પ્રેક્ષકોમાં ખૂબ વખાણાય છે. એમની પ્રસિદ્ધ ફિલ્મ 'નિર્માલ્યમ્'ને રાષ્ટ્રપતિનો સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો છે, જેનું લેખન, નિર્માણ, દિગ્દર્શન એમણે પોતે જ સંભાળ્યું હતું. તેઓ પુણે ફિલ્મ ઈન્સ્ટીટ્યુટના વિઝિટિંગ પ્રોફેસર છે.

અનેક સંસ્થાઓના સન્માનો અને પુરસ્કારોથી વિભૂષિત શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયરે વિશ્વના ઘણા દેશોનો પ્રવાસ કર્યો. એમની ઘણી રચનાઓ વિભિન્ન ભારતીય ભાષાઓમાં અનૂદિત થઈ છે. તેમના વિશિષ્ટ સાહિત્ય સર્જનોમાં 'નાલુકેટ્ટુ', 'મુરખેન્નુ', 'અસુરવિન્નુ', 'કાલમ્', 'રન્ડમુળમ્' અને 'મંજુ'નો સમાવેશ કરી શકાય.

નવલકથા પરિચય:

શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયર કૃત નવલકથા 'રન્ડમુળમ્' મલયાલમ સાહિત્યની ખૂબ જાણીતી અને માનીતી કૃતિ છે. મહાભારતના પાત્ર ભીમના વિલક્ષણ ચરિત્રને એની સાથે જોડાયેલા અપ્રગટ પ્રસંગો અને વણઉકલ્યા પ્રશ્નો સહિત એમણે પ્રસ્તુત કૃતિમાં નવા સંદર્ભમાં રજૂ કર્યું છે. મૂળ મલયાલમ 'રન્ડમુળમ્' નો હિન્દી અનુવાદ એટલે 'દૂસરી બારી'. આ કૃતિનો હિન્દી અનુવાદ ડૉ. કે. એસ. મણિએ કર્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં એ હિન્દી અનુવાદનો જ આધાર લીધો છે. ભીમના અપ્રતિમ પાત્રને માનવીય વૃત્તિઓના સંદર્ભમાં રાખીને જે વિશ્વસનીયતા ઊભી કરવામાં આવી છે તેનાથી આ રચના નિઃશંકપણે વિશિષ્ટ બની ગઈ છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં ભીમની આત્મકથા રજૂ કરતા લેખકે એક અભિનવ કથાશૈલીનું નિર્માણ કર્યું છે, જેના પ્રત્યેક દૃશ્યમાં એમની હાજરી વર્તાય છે. જુદા જુદા પ્રસંગો અને સ્થળોને ભીમ માત્ર તેમની આંખોથી જ નહિ, પણ તેમની વિવેકબુદ્ધિથી પણ શબ્દાંકિત કરે છે અને પોતાના દુર્દમ્ય સ્વભાવને અનુરૂપ તત્ક્ષણ પોતાની પ્રતિક્રિયા પણ વ્યક્ત કરી દે છે. ચારેય દિશાઓમાં બનતી ઘટનાઓ, અતાર્કિક સમાધાનો, પડ્યંત્રો અને વ્યુહોને ભેદવાની સાથે જ એમની પાત્રતા દ્રૌપદીના સંદર્ભે ખૂબ સંવેદનશીલ બની જાય છે. કારણ કે, દ્રૌપદી પર મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિર અને નાના ભાઈ અર્જુન ઉપરાંત અન્ય બે ભાઈઓ નકુળ અને સહદેવનો પણ સમાન અધિકાર છે. દ્રૌપદી માટે ભીમ પતિ હોવા ઉપરાંત એના દરેક સંકટોનો તારણહાર અને મિત્ર પણ છે - આથી એની ભૂમિકા ખૂબ જટિલ અને સંકીર્ણ બની ગઈ છે. બીજી તરફ, ભીમની વિવાહિત પત્ની હિડિંબા અને મહાબળવાન પુત્ર ઘટોત્કચ પણ એમના ભાવસંસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહાભારત યુદ્ધમાં જ્યારે ઘટોત્કચ વીરગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે પિતા ભીમનું હૃદય ચિત્કાર કરી ઊઠે છે. બાળપણથી લઈને પ્રૌઢત્વ સુધીની દુર્ઘર્ષ અને જંગમ જીવનયાત્રામાં દરેક મહત્વપૂર્ણ પડાવ પર ભીમ પહાડની જેમ અવિચળ ઊભા રહે છે. દરેક પરિસ્થિતિઓ જાણે કે એમને સ્પર્શીને વહી જાય છે. દ્રૌપદી પાંચ પતિની પત્ની હોવા છતાં સાચા અર્થમાં ભીમની સ્વામિની છે. ભીમ જ તેના સાચા રક્ષક છે. સહજીવનના નિયમ અનુસાર દ્રૌપદી સાથેનો ભીમનો વારો બીજા નંબરે આવે છે. દ્રૌપદી સાથેના ભીમના સહજીવનના એ ક્રમને અનુલક્ષીને જ પ્રસ્તુત કૃતિનું શીર્ષક 'દૂસરી બારી' એવું આપવામાં આવ્યું છે. ભીમની આત્મકથામાં સ્વાભાવિકપણે તેની અન્ય પત્ની

હિડિંબા અને બલંધરા આલેખન પામે છે. છતાં, ભીમના જીવનમાં દ્રૌપદીનું અનન્ય મહત્ત્વ છે એ પ્રસ્તુત કૃતિમાં એનાં શીર્ષક પરથી જ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કથાસંદર્ભ

મહાપ્રસ્થાન માટે નીકળેલા પાંડવો અને દ્રૌપદી પશ્ચિમે સાગરતટે આવીને ડૂબેલી દ્વારિકાના અંશોના છેલ્લા દર્શન કરે છે. ત્યાંથી નવલકથાનો આરંભ થાય છે. પ્રલય બાદ ઇન્દ્ર-ભિન્ન થયેલી દ્વારિકાને જોઈને ભીમ અહીં વિતાવેલા બલરામ સાથેના પોતાના દિવસોને યાદ કરે છે. અર્જુન પોતાની છેલ્લી મુલાકાત અને કૃષ્ણને યાદ કરી ફરી વિષાદગ્રસ્ત બની જાય છે. નકુળ સમુદ્રમાં ડૂબી રહેલા ચૈત્ય સ્તંભને જોઈ રહે છે. મનને સંયમિત કરી દાર્શનિક બનેલા યુધિષ્ઠિર પાછળ વળીને નહિ જોવાના મહાપ્રસ્થાનના નિયમને યાદ કરી, સૌને એનું સ્મરણ કરાવી આગળ વધવા સૂચન કરે છે અને ચાલી નીકળે છે. સૌથી આગળ યુધિષ્ઠિર એમની પાછળ ક્રમાનુસાર ભીમ, અર્જુન, નકુળ, દ્રૌપદી અને સહદેવ ચાલી નીકળે છે. હિમાલયને પાર કરીને પશ્ચિમ દિશામાં આગળ વધતાં તેઓ ઝાડી-ઝાંખરાવાળા વિશાળ રણપ્રદેશમાં પહોંચે છે. દૂર ઊભેલા મેરુને પસાર કરતાં જ મહાયાત્રાનો અંત આવનાર છે. અચાનક દ્રૌપદીનો અવાજ આવતાં ભીમના પગ અટકી જાય છે. એને ખ્યાલ આવે છે કે દ્રૌપદી પડી ગઈ છે. એ વાત યુધિષ્ઠિરને જણાવી ભીમ એમને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એકસરખી ગતિથી ચાલી રહેલા યુધિષ્ઠિર પાછળ જોયા વિના જ કહે છે, “એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી, સહદેવ. દેવપદ પામવાની આત્મશક્તિ એ પહેલાં જ ગુમાવી ચૂકી છે. એણે માત્ર અર્જુનને જ પ્રેમ કર્યો. રાજસૂય યજ્ઞના અવસરે મારી નજીક બેઠેલી હોવા છતાં એની આંખો અર્જુન પર જ સ્થિર હતી. યાત્રા ચાલુ રાખો. પહેલાંઓની પરવા કર્યા વિના યાત્રા ચાલુ રાખો.”^૧ પોતાની આગળ વધી રહેલા અર્જુનને પણ ભીમ દ્રૌપદીના પડી જવા અંગેની માહિતી આપે છે, જેના પર ધ્યાન આપ્યા વિના અર્જુન આગળ વધે છે. નકુળને પણ પ્રતીક્ષા કરવા માટે સમય નથી. જેના પર દ્રૌપદીએ પોતાનું માતૃવાત્સલ્ય વહાવ્યું હતું એ સહદેવ પણ દ્રૌપદી માટે રોકાતો નથી એ જોઈને ભીમ મહાપ્રસ્થાનના નિયમો ભૂલીને પાછા ફરે છે; પાછળ વળીને કાંટાળી ઝાડીઓની વચ્ચે સૂકી જમીન પર પડેલી દ્રૌપદી પાસે પહોંચે છે. દ્રૌપદી માંડ બેઠી થાય છે. ચારેય દિશાઓમાં ફરતી દૃષ્ટિ

જાણે શૂન્ય બની ગઈ હોય એમ લાગે છે. ભીમને એની આંખોમાં યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન રોકાયા નહિ એ બાબતની નિરાશા દેખાય છે. ભીમ એને કહે છે, “હું અહીં ઉપસ્થિત છું.”^૨ એ સાંભળીને દ્રૌપદીની આંખો આર્દ્ર થઈ જાય છે. પોતાની સેવામાં ઉપસ્થિત ભીમને જોઈને દ્રૌપદીના મૂંગા ચહેરા પર અનેક પ્રશ્નોની હારમાળા જ ભીમને દેખાય છે. માંડ હલતાં એના હોઠમાંથી શબ્દો વ્યક્ત નથી થતાં. ભીમ સમજી નથી શકતા કે એ આભાર હતો, પ્રાર્થના હતી કે ક્ષમાયાચના હતી? કે પછી આગળ ચાલ્યા ગયેલા લોકો માટે શ્રાપ હતો? ભીમ એ જાણવા માટે બેચેન થઈ જાય છે. દ્રૌપદીની બિડાઈ ગયેલી આંખો ખૂલે અને એના હોઠ કંઈક બોલે એની રાહ જોતાં ભીમ અતીતમાં ખોવાઈ જાય છે. સંપૂર્ણ કથા ફ્લેશબેકમાં જ વર્ણવાઈ છે. પાંચ વર્ષનો ભીમ ભાઈઓ તેમજ માતા કુંતી સહિત પહેલીવાર હસ્તિનાપુર આવે છે ત્યારથી લઈને મહાભારતનાં યુદ્ધની સમાપ્તિ અને યુધિષ્ઠિરના રાજ્યાભિષેક બાદ વનમાં ગયેલાં મૃત્યુશય્યા પર સૂતેલાં વિદુર અને કુંતીને મળવા જાય છે ત્યારે પોતાના જન્મનું રહસ્ય જાણીને એ આઘાત અનુભવે છે. એનાં જન્મનું રહસ્ય જાણ્યાની ઘટના યાદ કરીને ભીમ પોતાનું આત્મકથન પૂર્ણ કરે છે. દ્રૌપદીના નિષ્પેષ દેહને છોડીને ભીમ મહાપ્રસ્થાન માટે ફરી પ્રયાણ કરે છે. એ સાથે નવલકથા પૂર્ણ થાય છે.

ભીમનું ચરિત્રચિત્રણ

મહાભારતનાં અનેક મહાન પાત્રોમાંનું એક એટલે ભીમ. ભારતીયોનાં મનમાં બળનાં સાકાર સ્વરૂપ એટલે ભીમ. ભારતવર્ષમાં થઈ ગયેલાં અનેક પરાક્રમી પાત્રોમાં બળના પર્યાય એવા આ પાત્રને લઈને ભાગ્યે જ કોઈક લેખકે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિનું સર્જન કર્યું હશે. આટલું સાહસિક, પરાક્રમી, બળવાન પાત્ર હોવા છતાં ભીમનું પાત્ર લઈને સ્વતંત્ર સાહિત્યિક કૃતિ જોવાવ કેમ નહિ મળતી હોય એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. એવો જ વિચાર કદાચ મલયાલમ સર્જક શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયરને આવ્યો હશે અને એના પરિણામસ્વરૂપ ભારતીય સાહિત્યપ્રેમીઓને ‘રિન્ડ મૂળમ્’ (ટૂસરી બારી) જેવી નવલકથા પ્રાપ્ત થઈ.

મહાભારતની જેમ જ અહીં પણ ભીમ બળવાન છે, પરાક્રમી છે. પણ એ સાથે જ એ સંવેદનશીલ અને માનવસહજ લાગણીઓ અને નબળાઈથી સભર છે. એની તમામ નબળાઈઓ સહિત એની સંવેદનશીલતા આપણને સ્પર્શી જાય છે. આ ભીમ એક ભાવક તરીકે આપણને આપણી વચ્ચેનું પાત્ર લાગે છે.

હિમાલયના શતશ્રંગમાં મહારાજ પાંડુના નિધન બાદ માતા કુંતી અને અન્ય ભાઈઓ સાથે હસ્તિનાપુરમાં આવેલ પાંચ વર્ષનો

બાળ ભીમને નવા લોકો, નવું સ્થળ જોઈને આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ થાય છે. આટલો મોટો મહેલ અને આવી રાજધાની હોવા છતાં પોતાના માતા-પિતા વનમાં શા માટે રહેતા હતા એ તેને સમજાતું નથી. પોતાનું મોં ઢાંકીને કાળા વસ્ત્રોમાં મહેલની અંદર જ રહેતી મોટી મા ગાંધારીને જોઈને પણ એને એટલું જ આશ્ચર્ય થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્રને મળતી વખતે એને લાગે છે કે કાકા ખરેખર મહાબળવાન છે. પ્રચલિત દંતકથાઓમાંની અતિશયોકિત બાદ કરીએ તો પણ દસહજાર હાથીઓ નહિ, પણ એક મદમસ્ત હાથી જેટલું બળ તો કાકાશ્રીની લાંબી પુષ્ટ ભુજાઓમાં અવશ્ય છે. કાકા ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર દુર્યોધન પોતાનો સમવસ્ક છે એ ભીમ જાણે છે. પોતાના સમવસ્ક દુર્યોધનને જોઈને ભીમ એને સ્મિત આપે છે. પરંતુ દુર્યોધન એને જોયું ન જોયું કરી ઉપેક્ષા જ કરે છે. સરળ હૃદયના ભીમને એના આવા વર્તનનું કારણ સમજાતું નથી. ભીમ ખૂબ જ સરળ હૃદયી અને સંવેદનશીલ છે.

બાળપણથી જ પોતાની સાથે થતાં પક્ષપાતને એ જાણ અને અનુભવે છે અને એનાથી ક્યારેક ક્યારેક વ્યથિત પણ થઈ જાય છે. ભાઈઓ તથા માતા એને 'મન્દ' કહે છે જ્યારે કૌરવો અને 'વૃકોદર' કહી ચીડવે છે. એનાથી ક્યારેક વ્યગ્ર થઈ જતો ભીમ છેવટે તો સરળ હૃદયી અને મનમૌજી જ છે. બાલ્યકાળમાં જ ભીમ એ પણ અનુભવે છે કે નકુળ અને સહદેવને પોતાના પુત્રો કરતાંય વિશેષ ગણતી માતા કુંતીને પોતાના પુત્રોમાં અર્જુન સૌથી વધુ પ્રિય છે. અર્જુન માટેનો સૌનો પક્ષપાત ભીમ સ્પષ્ટ અનુભવે છે. એકવાર કૃપાચાર્ય સાથે મૃગયા માટે ગયેલા તમામ રાજકુમારો પૈકી અર્જુન એક મૃગનો શિકાર કરે છે ત્યારે સૌ હર્ષનાદ કરે છે. રાજકુમાર દ્વારા થયેલ પ્રથમ મૃગ શિકારનો દેવતાઓને બલિ ચડાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ જ દિવસે એક જંગલી સુવરને મારીને સૌના પ્રાણની રક્ષા કરનાર ભીમને એના આ શિકાર માટે કોઈ પ્રશંસા પ્રાપ્ત થતી નથી. ભાઈને માટે 'મન્દ' અને કૌરવો માટે 'વૃકોદર' હોવા છતાં પોતે બલિષ્ઠ છે એ વાતની પ્રતીતિ થતાં જ ભીમ આનંદ અનુભવે છે. પોતાની સાથે થતાં પક્ષપાતની પ્રતીતિ ભીમને ઉત્તરોત્તર થતી જ રહે છે અને એનાથી એ ઘણીવાર વ્યગ્ર થઈ જાય છે. દ્રોણાચાર્ય પાસેથી વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થતાં જ્યારે રંગપ્રદર્શન યોજાય છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર પોતાના રથ-કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કરે છે. ભીમ પણ રથ-કૌશલ્યની સાથે ધનુર્વિદ્યાનું પ્રદર્શન કરે છે. દ્રોણાચાર્ય એને ગદાયુદ્ધનું પ્રદર્શન કરવા જણાવતાં તે દુર્યોધન સાથે ગદાયુદ્ધ કરે છે. ત્યારબાદ અર્જુન પોતાની ધનુર્વિદ્યા અને અસ્ત્ર કૌશલ્ય દેખાડે છે. પૌરુષસભર અર્જુન માટેનું હસ્તિનાપુરની

તરુણીઓનું આકર્ષણ ભીમની નજરે ચડે છે. કર્ણ આવીને અર્જુનને દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે પડકારે છે. રાજકુમાર સાથે યુદ્ધ માટે ઉત્તમ વંશનો મુદ્દો ઊઠાવી કૃપાચાર્ય કર્ણને અટકાવે છે. દુર્યોધન એને કર્ણ દેશનો રાજા ઘોષિત કરે છે. પરંતુ એ જ સમયે અસ્ત થતા સૂર્ય તરફ નિર્દેશ કરીને દ્રોણાચાર્ય પ્રદર્શન સમાપ્તિની ઘોષણા કરે છે. અચાનક માતા કુંતી બેશુદ્ધ થઈ ગયાના સમાચાર મળે છે. પુત્ર અર્જુનનું જીવન ભયમુક્ત જાણ્યા બાદ તે સ્વસ્થ થઈ જાય છે. માતાના આ પક્ષપાત ભરેલા વલણને જોઈને રાત્રે મદિરાપાન બાદ પણ ભીમ ઊંઘી શકતો નથી. મહાભારતના યુદ્ધ બાદ ક્ષત્રિયધર્મથી વિરક્ત થયેલા યુધિષ્ઠર શાસનને બદલે વનગમન માટે ઉત્સુક છે અને આથી જ ભીમને શાસન કરવા અનુરોધ કરે છે. અન્ય ચાર ભાઈઓ પણ એનું અનુમોદન કરે છે. ભીમ વિચાર કરવા માટેનો સમય લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે. વિચારમાં પડેલા ભીમને વિદુર અને કુંતી પણ સમજાવે છે કે હસ્તિનાપુરની જનતા અને સિંહાસને યોગ્ય રાજા યુધિષ્ઠિર જ છે. ધર્મશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ ન જાણતા ભીમને રાજ્યપદનો અસ્વીકાર કરવાનું સૂચન પણ માતા કુંતી કરે છે. આ સાંભળીને ફરી એક વાર ભીમના કોમળ હૃદયને ઠેસ પહોંચે છે.

શારીરિક બળની સાથે સાથે જ ભીમમાં શારીરિક ઈચ્છાઓ પણ વધુ છે. એની એ ઈચ્છાઓને વર્ણવીને સર્જકે એને અતિ માનવીય બનાવ્યો છે. માતાથી આઘાત પામીને યુધિષ્ઠિરની પાસે ગયેલ તરુણ ભીમ મોટાભાઈના આગ્રહને વશ થઈ તેમની સાથે ઘૂત રમે છે. પરંતુ હારી જાય છે. ખંડમાં પાછો ફરેલો ભીમ તે સમયે તેની સેવા માટે આવેલી દાસી સાથેના પ્રથમ સંયોગ દરમ્યાન અનભ્યસ્ત હોવાને કારણે પોતાનું પૌરુષ દાખવી શકતો નથી. લાક્ષાગૃહની આગમાંથી બહાર નીકળીને ગાઢ જંગલમાં પહોંચ્યા બાદ થાકેલી માતા અને ભાઈઓને માટે જંગલમાં પાણી શોધવા નીકળેલા ભીમની મુલાકાત એક ભીલકન્યા હિડિંબા સાથે થાય છે. સૌની ક્ષુધા અને તરસને સંતોષવા માટે હિડિંબા મધ, ફળો અને પાણીની વ્યવસ્થા કરે છે. યુધિષ્ઠિરને આ ભીલકન્યા પર વિશ્વાસ બેસતો નથી. આથી તે ભીમને સાવધ રહેવા જણાવે છે. સાંજે એ જ જળાશય તરફ પાછા ગયેલા ભીમને હિડિંબા ફરી મળે છે. બંને એકમેક પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવે છે. સાહજિક માણેલા શારીરિક સુખ બાદ ભીમ પાછો ફરે છે. બીજા દિવસે સંજોગોવશાત હિડિંબાના ભાઈ અને ભીમ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ થાય છે. ભીમ એને મારી નાખે છે. હિડિંબા એ જોઈને ધુસ્કે ધુસ્કે રડી પડે છે. ભીમને તે

જણાવે છે કે મરનાર એનો ભાઈ હતો. ભીમ ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે. અપોરે એકલા બેઠેલા ભીમ પાસે આવીને તે જણાવે છે કે લોહીના સંબંધમાં એકમાત્ર એનો ભાઈ જ હતો, પણ હવે એ બાબતે તેને કોઈ દુઃખ નથી. ભીમ અને પ્રેમથી આલિંગન આપીને કહે છે કે હું તારા માટે છું. ફરીથી એકમેકમાં ખોવાઈને એક થઈ ગયેલા ભીમ અને હિરિંબા યુદ્ધ અને મૃત્યુને ભૂલી જાય છે. સાંજે ભીમ હિરિંબાને લઈને માતા કુંતી પાસે આવીને એને પોતાની પત્ની તરીકે ઓળખાવે છે. એક ક્ષણિક શારીરિક આવેગથી શરૂ થયેલા સંબંધને ભીમ આદરપૂર્વક આજીવન નિભાવે છે. જો કે, એમ કહી જ શકાય કે હિરિંબા એની પ્રથમ પ્રેમિકા અને પત્ની છે. હિરિંબા સાથે જ ભીમ નિબિડ જંગલોની સુંદરતાને માણી શકે છે. વિદુરના દૂત દ્વારા સંદેશ મળતાં જ એ અનુસાર માતા અને ભાઈઓ ભીમને વન છોડીને એકચક્રા નગરી તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું જણાવે છે ત્યારે ગર્ભવતી હિરિંબાને છોડીને જવાની ભીમને ઈચ્છા થતી નથી. પરંતુ માના આદેશને માનીને ભીમ એની વિદાય લે છે. ભીમ આદર્શ પ્રેમી છે. એકચક્રા નગરીમાં બ્રાહ્મણોને મોઢે પદ્મગંધથી યુક્ત શ્યામવર્ણી સુંદરી દ્રૌપદીના રૂપનું વર્ણન સાંભળી અર્જુન મનોમન એને પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના કરે છે. પરંતુ પત્ની હિરિંબાથી સંતુષ્ટ ભીમના મનમાં એવી કોઈ સુંદરીને પામવાની અભિલાષા નથી.

ભીમ ન્યાયપ્રિય પણ છે. દ્રૌપદી સ્વયંવર બાદ કુંભકારગૃહે અર્જુન અને દ્રૌપદી સાથે પાછા ફરેલા ભીમ માતાને આશ્ચર્યચકિત કરવાના ઉદ્દેશથી દરવાજા પર ટકોરો કરતા કહે છે, “મા, દરવાજો ખોલ, આજની ભિક્ષા જો.”^૩ મા અંદરથી જ જવાબ આપે છે, “બધા મળીને વહંચીને ભોગવી લો.”^૪ આ સાંભળીને દ્રૌપદી માંડ હસવું રોકે છે. માએ દરવાજો ખોલતાં જ અર્જુન અને ભીમ ખડખડાટ હસતા અંદર પ્રવેશે છે. દ્રૌપદીને ધારી ધારીને જોતી માતાની આંખો સ્મિત સાથે ચમકી ઊઠે છે. ભીમ માહિતી આપે છે કે ભાઈ અર્જુને સ્વયંવરમાં લક્ષ્યભેદ કરીને આ દુપદ રાજકન્યાને પ્રાપ્ત કરી. એ છે આજની ભિક્ષા. આખીયે પરિસ્થિતિને ભીમ, અર્જુન, દ્રૌપદી મજાકમાં જ લે છે. પરંતુ માત્રીપુત્રો સાથે પાછા ફરેલા યુધિષ્ઠિર આખી વાતને ગંભીરતાથી લે છે અને માના વચનોને પાળવાની વાત કરે છે. સાવ અન્યાયપૂર્ણ વાત સાંભળીને ક્રોધિત થયેલ ભીમ ઘરની બહાર નીકળી જાય છે. તળાવકિનારે બેઠેલા ભીમ પાસે આવીને યુધિષ્ઠિર બહુપતિત્વની પ્રથા વિષયક પુરાણકથાઓના દૃષ્ટાંતો આપે છે. ભીમને દ્રૌપદી પસંદ હોવા છતાં એને આ ન્યાયોચિત નથી લાગતું. ભીમનો અહીં પ્રગટ

થયેલો આક્રોશ અને વિરોધ એની ન્યાયપ્રિયતા દર્શાવે છે. રાત્રે મા કુંતી પણ પાંચેય ભાઈઓ સાથેના દ્રૌપદીના વિવાહને શાસ્ત્રસંમત ગણાવે છે. ભીમ એનો વિરોધ કરે છે. ત્યારે માતા કહે છે, “જેણે પણ દ્રૌપદીને જોઈ એ તમામ લોકોની આંખમાં કામની જ્વાળા હતી. કૌમાર્યાવસ્થામાં રહેલ સહદેવ પણ એમાંથી બાકાત નથી એ મેં જોયું છે. આ હું સ્ત્રી જ જોઈ શકું તેમ છું.”^૫ મા ભીમને સમજાવે છે કે ભવિષ્યમાં એકચક્રી શાસન જમાવવા માટે પાંડવોએ એકસૂત્રમાં બંધાવું જરૂરી છે. અને એ માટે આ બહુભર્તૃત્વ અનિવાર્ય છે. માની આ વાત સાંભળ્યા બાદ પણ ભીમના મનને સંતોષ થતો નથી. ભોજન બાદ બહાર નીકળેલા ભીમને મા છેલ્લે પૂછે છે, “બીજા વારામાં દ્રૌપદીનો ઉપભોગ કરવાની તને પણ ઈચ્છા તો નથી થઈ? મારી સામે જોઈને સાચું બોલ.”^૬ માની નજરનો સામનો કરવાની હિંમત ન થતાં ભીમ માથું નમાવીને ઊભા રહે છે.

હિરિંબાથી ખુશ અને સંતુષ્ટ હોવા છતાં ભીમ સ્વાભાવિકપણે જ દ્રૌપદી પ્રત્યે પણ આકર્ષણ અનુભવે છે. સ્વયંવરસભામાં શ્વેત વસ્ત્રોમાં શોભતી શ્યામવર્ણી દ્રૌપદીને જોઈને ભીમ નોંધે છે, “પ્રભાતના સોનેરી કિરણોમાં ઊગતાં નીલકમળ જેવી સુંદર, પ્રભાવતી!”^૭ ભીમને લાગે છે કે બ્રાહ્મણો દ્વારા સાંભળેલી દ્રૌપદીની રૂપપ્રશસ્તિમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નહોતી. આ આકર્ષણ હોવા છતાં અર્જુનનું મન જાણી ગયેલા ભીમ યુધિષ્ઠિરના આગ્રહ છતાં સ્વયંવરમાં ભાગ લેતા નથી. સ્વયંવર બાદ અન્ય રાજાઓનાં આક્રમણ સમયે તેઓ અર્જુન અને દ્રૌપદીના રક્ષાકવચ બનીને ઊભા રહી જાય છે. પાંચ પાંડવો સાથેના દ્રૌપદીના લગ્ન થયા એ જ દિવસથી દ્રૌપદી સાથેના પોતાના વારાના દિવસની ગણતરી કરતો ભીમ વર્ષ સમાપ્તિને નિકટ જાણીને નવી વહુના આગમન માટે (દ્રૌપદી માટે) પોતાનો ખંડ અને ઉદ્યાન સજાવે છે. આ એક વર્ષ દરમ્યાન ભીમ માત્ર ચાર વાર દ્રૌપદીને દૂરથી જુએ છે. આ એક વર્ષ દરમ્યાન જ એક રાત્રે એક ચોર દ્વારા હાંકી લેવાયેલા બ્રાહ્મણના જનવરોને છોડાવવા માટે અર્જુન શસ્ત્ર લેવા માટે શરત ભૂલીને યુધિષ્ઠિરના મહેલમાં જઈ પહોંચે છે. બ્રાહ્મણના જનવરો છોડાવ્યા બાદ પાછા ફરીને અર્જુન પોતાના દ્વારા થયેલ નિયમભંગ બદલ સ્વેચ્છાએ દંડરૂપે બાર મહિનાની તીર્થયાત્રા માટે નીકળી જાય છે. નવી હાથીશાળાઓના નિર્માણ દરમ્યાન નજીક આવેલી દ્રૌપદીને ભીમ ધારીને જુએ છે. બાલિકામાંથી યુવતી બનીને વધુ આકર્ષક બની ગયેલી દ્રૌપદીને તે જોઈ જ રહે છે. સાથે ચાલતાં ચાલતાં તેઓ એક નિર્માણાધીન ભવનમાં પહોંચે છે. ભીમની વિદાય માગતી દ્રૌપદીના શરીરમાંથી

નીકળતી સુગંધ ભીમને મદહોશ કરી દે છે. તે દ્રૌપદીની નજીક સરકીને એના ખભા પર હાથ મૂકે છે. દ્રૌપદી એને અટકાવતાં પાછળ ખસી જાય છે અને સ્મરણ કરાવે છે કે અર્જુનના હિસ્સાનો સમય પણ યુધિષ્ઠિરને મળ્યો હોવાથી આ સમય યુધિષ્ઠિર સાથેના સહજીવનનો છે. સહજીવનનો આ નિયમ ભીમ ને ખૂબ કઠે છે. આથી જ બીજે દિવસે વહેલી સવારે ભગ્નદેવ ભીમ કોઈનેય કદ્યા વિના ત્રણ ઘોડા, એક રથ, હથિયારો લઈને વિશોક સાથે નીકળી પડે છે. અન્તહીન અર્થવિહીન યાત્રાથી કંટાળ્યા બાદ ભીમ કાશી જઈ પહોંચે છે, જ્યાં કાશીરાજપુત્રી બલંધરાનો સ્વયંવર યોજાયો છે. નિરપેક્ષ ભાવે સ્વયંવરમાં જઈને બેઠેલા ભીમને બલંધરા વરમાળા પહેરાવે છે. ભીમને તો બલંધરા હિડિંબાની જ સુસંસ્કૃત પ્રતિકૃતિ લાગે છે. આનંદપૂર્ણ પ્રથમ રાત્રિના મિલન બાદ બલંધરા ભીમને દ્રૌપદી અને હિડિંબા વિશે પૂછે છે. દ્રૌપદી સાથેના સહજીવનના નિયમને કારણે પોતાને ભીમ સાથે ચાર વર્ષ મળશે એ વાતે આનંદિત પણ થાય છે (જે વાત ખરેખર ભીમ માટે તો પીડાદાયક છે.) બલંધરા સાથે ખાંડવપ્રસ્થ પાછા ફરેલા ભીમને બીજે દિવસે દ્રૌપદી મળવા માટે બોલાવે છે; બલંધરા સાથેના વિવાહ બદલ પુરસ્કાર આપ્યા બાદ રાજસૂય યજ્ઞ વિશે ભીમનો અભિપ્રાય પૂછે છે. કૃષ્ણના સૂચન અનુસાર જરાસંધનો વધ કરવાની વાત કરી ભીમ સાથેના પોતાના સહજીવનની તિથિનું સ્મરણ કરાવે છે. ત્યાંથી નીકળેલા ભીમ વિચારમાં પડી જાય છે, “દ્રૌપદીએ મને શા માટે બોલાવ્યો? શું માત્ર વિવાહ-પુરસ્કાર આપવા માટે? જરાસંધ માટેના એક યુદ્ધના નિવારણ માટે? ચાર મહિના બાદ આવતા મારા વારાને યાદ કરાવવા માટે?” જરાસંધના વધ બાદ ભીમ દ્રૌપદી સાથે પ્રથમ મધુરજની વિતાવે છે. જરાસંધ વધની ભીમની પરાક્રમ ગાથા રસપૂર્વક સાંભળ્યા બાદ દ્રૌપદી ભીમને સમર્પિત થઈ જાય છે. ભીમને અનુકૂળ આવેગથી એકરૂપ થયેલી દ્રૌપદીના આ નવા રૂપથી ભીમ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. પ્રેમી ભીમ આદર્શ પતિ પણ છે. ઘૂતસભામાં દુર્યોધન દ્રૌપદીને અપમાનિત કરવાના ઈરાદાથી સભામાં લાવવાનો હુકમ કરે છે. ભાઈનો આદેશ મળતાં દુઃશાસન રજસ્વલા અવસ્થામાં એકવસ્ત્રા દ્રૌપદીને બળજબરીથી સભામાં ઘસડી લાવે છે. સંગેમરમરની કૃષ્ણ પર પડતા કાળા રક્તના ટીપાંને જોઈને ભીમ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. પત્નીના આ અપમાન માટે જવાબદાર યુધિષ્ઠિર મોટાભાઈ હોવાને કારણે ક્રોધથી તે પોતાના હાથ બાળવા માટે ઉદ્વેગ થઈ જાય છે. અનુઘૂતની શરતરૂપે બાર વર્ષના વનવાસ અને તેરમા વર્ષના અજ્ઞાતવાસ દરમ્યાન દ્રૌપદી

પર આવી પડતી તમામ આપત્તિમાંથી એને ઉગારનાર ભીમ જ છે; પછી એ જટાસુર હોય, સિંધુનરેશ જયદ્રથ હોય કે વિરાટ રાજાનો સેનાપતિ કીચક હોય. દરેક પ્રસંગે દ્રૌપદીના ના સાચા રક્ષક તરીકે ભીમ ઉપસ્થિત છે. ગંધમાદનના રમાણીય વાતાવરણમાં વસવાટ દરમ્યાન પત્ની દ્રૌપદીનીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા ભીમ સુગંધિત પુષ્પ લેવા કુબેર રક્ષિત સરોવર પાસે જઈ ચડે છે. ત્યાંના રક્ષકો સાથે યુદ્ધ કરી બંદી બની જાય છે. યુધિષ્ઠિર ભીમની આ મૂર્ખાઈની નિંદા કરે છે. પણ ભીમનો પત્નીપ્રેમ એક સ્ત્રી ભાવક તરીકે આપણને પણ સ્પર્શી જાય છે. મહાપ્રસ્થાન દરમ્યાન પણ સૌથી પહેલી પડેલી દ્રૌપદીને છોડીને તમામ પાંડવો આગળ નીકળી જાય છે પણ ભીમ તેમ કરી શકતાં નથી. મહાપ્રસ્થાનના નિયમને અવગણીને એ દ્રૌપદી પાસે આવે છે એના દેહને વ્યવસ્થિત આરામદાયક સ્થિતિમાં ગોઠવે છે. દ્રૌપદીના શરીર અને મનની પીડા ને જોઈને ભીમ વ્યથિત થઈ જાય છે. સમસ્ત જીવન જેમનો સાથ દ્રૌપદીએ છોડ્યો ન હતો એવા પતિઓ એને પડતી મૂકીને આગળ વધે છે એ જોઈને નિરાશ થયેલી દ્રૌપદીને ભીમ કહે છે, “હું અહીં ઉપસ્થિત છું.”^૯

ઉપસંહાર

શ્રી એમ. ટી. વાસુદેવન નાયર રચિત ‘દૂસરી બારી’માં આલેખિત ભીમનું પાત્ર મહાભારત અને અન્ય સર્વત્ર કૃતિઓમાં જોવા મળે છે એમ બલિષ્ઠ અને પરાક્રમી તો છે જ, પરંતુ અહીં અસાધારણ બળવાન ભીમ એક સામાન્ય માનવીનાં ગુણો અને નબળાઈઓથી ભરેલો જોવા મળે છે. બાળપણમાં ભાઈઓમાં માતા તરફથી થતો પક્ષપાત હોય કે ગુરુ તરફથી થતી અવગણના – એને અનેકવાર વ્યથિત કરી મૂકે છે. દ્રૌપદીની સાથેના સહજીવનના નિયમોમાં માતાએ ફરેલા ફેરફારથી નારાજ પણ થઈ જાય છે; પરંતુ આમાંની જ ઘણી ઘટનાઓમાં આપણને સમજાય છે કે તે સરળ અને મૃદુ હૃદયી છે. નવલકથાના અંતમાં યુધિષ્ઠિરના જન્મનું સહસ્ય જાણ્યા બાદ પોતાના જન્મદાતા પિતાનું નામ જાણવાની લાલસા અને એ માટેના એના પ્રયત્નો અત્યંત મનુષ્યસહજ છે. પોતાને ગમતી હોવા છતાં દ્રૌપદીના પાંચ પાંડવો સાથેના વિવાહની વાતને એ અન્યાયપૂર્ણ માનીને એનો વિરોધ કરનાર ભીમ લાંબા અંતરાલ બાદ પાછા ફરેલા અર્જુન ને જોઈને આનંદિત દ્રૌપદીને ઊંઘમાં અર્જુન સાથે સંવાદ કરતી જોઈને સાંખી શકતો નથી કારણ કે એ વર્ષ ભીમ સાથેના સહજીવનનું છે. માતાના આદેશને લીધે કમને ગર્ભવતી હિડિંબાને છોડીને જવાની ઘટના હોય કે દ્રૌપદીથી રિસાઈને કાશી જતો ભીમ હોય કે પછી વર્ષો બાદ અનાયાસે મળી જતાં પુત્ર ઘટોત્કચને આલિંગન આપવાની અદમ્ય ઈચ્છાને રોકવાની ચેષ્ટા કરતો ભીમ હોય – એનું મૃદુ અને બાળક જેવું સરળ વ્યક્તિત્વ એક માનવ તરીકે આપણને સ્પર્શી જાય છે અને આ પાત્ર પોતીકું લાગે છે. નવલકથાના શીર્ષકના સંદર્ભમાં તપાસીએ

તો, ટ્રૌપદીના વિભાજન અને પંચપતિ વિવાહને અન્યાયપૂર્ણ ઠેરવનાર ભીમ સતત એની સાથેના સહજીવનના પોતાના વારાની, કહો કે, 'દૂસરી બારી'ની રાહ જુએ છે.

સંદર્ભ

1. નાયર, ઇમ. ટી. વાસુદેવન: દૂસરી બારી, હિન્દી અનુવાદ - ડૉ. કે. ઇસ. મણિ સાહિત્ય અકાદમી, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૯ પૃ : ૧૩.
2. એજન પૃ: ૧૪.
3. એજન પૃ: ૮૪.
4. એજન પૃ: ૮૪.
5. એજન પૃ: ૮૮.
6. એજન પૃ: ૮૮.
7. એજન પૃ: ૭૮.
8. એજન પૃ: ૧૦૫.
9. એજન પૃ: ૧૪.